

Svet ljudi in svet živali v poeziji Ivana Martina Jirousa

Jana Šnytová

Prispevek obravnava pesmi češkega pesnika Ivana Martina Jirousa, v katerih se pogosto pojavlja motiv živali, predvsem ptic in žuželk, in sicer že od začetka njegovega ustvarjanja v času komunističnih represij v sedemdesetih in osemdesetih letih prejšnjega stoletja vse do sodobnih pesmi, izdanih v prvem desetletju 21. stoletja. Jirousovo ustvarjanje je neločljivo povezano z njegovo življenjsko potjo. V prispevku zato najprej strnem njegovo biografijo s poudarkom na družbeno-političnem kontekstu, nato pa predlagam tudi možnosti vzporedne primerjalne interpretacije pesmi z izbranimi zaporniški pesmimi Vitomila Zupana za morebitno didaktično uporabo v okviru pouka književnosti na srednješolski ravni. V zadnjem delu se osredotočam na interpretacijo izbranih sodobnih Jirousovih pesmi z vidika motiva živali.¹

Uvod

Češki pesnik in umetnostni zgodovinar Ivan Martin Jirous (1944–2011) spada med tiste književnike, katerih ustvarjanje je nemogoče ločiti od osebne življenjske zgodbe. Čeprav njegovo delo ni izrecno avtobiografsko, so življenjske izkušnje neposredno vplivale na njegovo poetiko. Poudariti velja predvsem njegovo izkušnjo političnega zapornika zaradi upiranja tedanji komunistični oblasti ter svobodne države v totalitarnih časih. Tudi njegova razgibana biografija in ekscentrično obnašanje v javnosti sta pogosto vzbujala zanimanje. Določene vzporednice tu lahko potegnemo z življenjem in delom Vitomila Zupana (1914–1987), čeprav je med njima večja generacijska razlika in sta ustvarjala v različnih obdobjih. Kljub temu je možno vzporedno branje zaporniških pesmi I. M. Jirousa in V. Zupana didaktično izkoristiti ne samo za poglobljeno razumevanje literarnega dela slovenskega pisatelja in pesnika skozi prizmo poetike češkega pesnika, temveč tudi za ponazoritev družbeno-političnega dogajanja v drugi polovici prejšnjega stoletja in njegovih posledic na življenje posameznika. V prispevku zato sledi strnjena Jirousova biografija v kontekstu ključnih zgodovinskih prelomnic, ki so zaznamovale tedanjo Češkoslovaško, nato analiza izbranih pesmi obeh pesnikov, uvrščenih v družbeno-politični kontekst, na koncu pa se osredotočim na

1 Pesmi so v slovenskem prevodu Ksenije Mravljica objavljene v e-antologiji *Človek živali in žival človeku v sodobni slovanski poeziji*, ki je prosto dostopna na naslovih: <<https://doi.org/10.4312/9789612971236>> in <<https://doi.org/10.4312/ZOJG2690>>.

motiv živali s poudarkom na sodobnih pesmih I. M. Jirousa. Glede na dejstvo, da je v srednješolskih učbenikih literature in berilih češka oziroma (zahodno) slovanska književnost še vedno zapostavljena, je namen prispevka tudi ponuditi praktične možnosti, kako pesmi didaktično uporabiti pri pouku.

Družbeno-politični kontekst ustvarjanja Ivana Martina Jirousa

I. M. Jirous je izhajal iz družine, ki je že po letu 1948 začutila posledice kolektivizacije in nacionalizacije. Komunistične oblasti so njegovi materi odvzele šiviljsko obrt, njena sestra pa je bila v začetku petdesetih let 20. stoletja žrtev insceniranega stalinističnega procesa in tako obsojena na deset let zapora. Mladi Jirous je moral po takratnih predpisih po maturi na srednji šoli vsaj eno leto opravljati fizična dela, da je lahko pozneje dobil dovoljenje za vpis na visokošolski študij. Tako je med letoma 1962 in 1963 delal kot gradbeni delavec in kurjač. Med letoma 1963 in 1968 je študiral umetnostno zgodovino na Filozofski fakulteti Karlove univerze, študij je zaključil z nalogo o vizualni poeziji. Kot nadarjeni umetnosti zgodovinar je začel sodelovati z uveljavljeno umetnostno-zgodovinsko revijo, od sedemdesetih let naprej, po spremembi politične klime po okupaciji Češkoslovaške leta 1968, pa je lahko delal le kot fizični delavec.

Proti koncu šestdesetih let je začel sodelovati z rokovskimi glasbenimi skupinami kot umetniški vodja. Postopoma si je pridobil položaj vodilnega ideologa in organizatorja češkega undergroundskega (podtalnega, ilegalnega) gibanja, zaradi svoje neukrotljivosti pa pridobil vzdevek Magor ('norec', 'čudak'). Organiziral je vrsto ilegalnih ali pollegalnih koncertov, razstav in festivalov. Kot piše Jirousov biograf Marek Švehla, Češka na začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja ni bila preveč gostoljubna država za svobodne, kritično misleče ljudi. Brez debate so bile uničene vse korenine spontanega življenja, kot so uredništva revij, klubi, koncerti in festivali. Kdor se je hotel profesionalno ukvarjati z glasbo, je moral opraviti ideološki tečaj, dobiti cenzorjevo odobritev besedil pesmi, spremeniti angleško ime skupine v češko in si celo ostriči dolge lase, na kar je bila komunistična oblast še posebej občutljiva. Pri Jirousu, ki je bil poleg Václava Havla ena najpomembnejših osebnosti tako imenovanega normalizacijskega obdobja, torej ni šlo za premišljeno in zavestno disidentstvo, temveč za pokončno državljansko držo brez kakršnih koli kompromisov z režimom (Švehla 2017: 123–148). Zaradi domnevnih kaznivih dejanj »huliganstva« in »kršitve javnega miru«, v resnici je šlo za organizacijske in umetniške dejavnosti, je bil med letoma 1973 in 1989 petkrat sodno kaznovan in obsojen na zaporno kazen (skupaj osem let in pol). Leta 1977

je podpisal temeljni dokument Listina 77, ki je opozarjal na dejstvo, da so v tedanji Češkoslovaški kršene osnovne človekove pravice. Po žametni revoluciji leta 1989 je deloval kot svobodni umetnik, veliko je potoval, leta 2006 pa je prejel češko državno nagrado za literaturo.

Prav v času njegovega bivanja v zaporu v letih 1981–1984 je nastala zbirka *Magorjevi labodji spevi (Magorovy labutí písně)*, ki je izšla najprej v samizdatu leta 1985, nato pa v eksilu leta 1986 in jo prištevamo k prelomnim pesniškim zbirkam češke poezije druge polovice 20. stoletja. Pri branju te knjige se lahko sprašujemo, ali gre bolj za poezijo ali pa za dokumentarno literaturo. Osrednja je namreč tematizacija Jirousa kot zapornika, meja med govorečim lirskim subjektom in resničnim avtorjem pa je precej zabrisana (Trávníček 1996: 185). Pesmi prikazujejo prostor in čas ujetnikovega univerzuma, so neke vrste zaporniški »dnevnik«, polne so literarnih izposojenk, citatov in reminiscenc, intimnih spominov na družino in prijatelje. Vsebujejo specifične osebne »molitve« in »psalme«, po drugi strani pa tudi skoraj bogokletne glose, tako ironične kot samoironične, in grozovite realistične podobe komunističnega zapora. Uporablja raznovrstna jezikovna sredstva, od pesniških in arhaičnih izrazov prek latinskih citatov in makaronizmov (to je namerno in premišljeno mešanje izrazov več jezikov, predvsem latinščine) do tabuiziranih vulgarizmov in ekspresivnih sredstev.

Za didaktične namene lahko izkoristimo življenjepisa Jirousa in Zupana, in sicer za primerjavo dogajanja v dveh različnih državah evropskega prostora, Češkoslovaški in Jugoslaviji, v drugi polovici 20. stoletja. Na podlagi časovne osi lahko srednješolci razmišljajo, ali so slovenski prostor zaznamovale enake letnice kot češkega (1945, 1948, 1953, 1968, 1977, 1989, 1993). V skupinah poskusijo razložiti izraze, kot so železna zavesa, stalinizem, montirani proces, praška pomlad, disident, žametna revolucija. Skupno lahko poskušajo odgovoriti na vprašanje, kako je Sovjetska zveza vzpostavila nadzor nad Vzhodno Evropo; odgovor poiščejo v istoimenskem poglavju v učbeniku *Zgodovina 4* (Režek 2021: 80–88). Na primeru Jirousove biografije razmišljajo, kako je socialistični sistem posegel v družbo in posameznikovo življenje, ter to primerjajo s slovenskim prostorom s pomočjo ustreznega poglavja v učbeniku *Zgodovina 4* (Režek 2021: 318–322).

Primer zaporniške poezije I. M. Jirousa in V. Zupana

Sledi primerjava dveh pesmi, napisanih v zaporu, in sicer Zupanove pesmi *Jutro* (napisane leta 1949) in Jirousove pesmi brez naslova iz zbirke *Magorjevi*

labodji spevi (napisane med letoma 1981 in 1984). Dijaki najprej poiščejo biografske podatke o Vitomilu Zupanu² in razmišljajo o insceniranih oziroma montiranih procesih, v okviru katerih sta bila oba pesnika obsojena. Pri interpretacijah pesmi opišejo svet zapornika in svet »zunaj«, poskušajo ugotoviti, kateri motivi pesmi, čeprav časovno oddaljenih,³ so sorodni in zakaj. V obeh pesmih se pojavi tudi motiv živali (volk, petelin, vrabec, pastirica), zato lahko razmišljajo, ali je v obeh pesmih motiv ptice uporabljen z enakim namenom in ali ta bralca presneti ali pa ga pravzaprav pričakuje. Skupaj z dijaki lahko ugotavljamo, kdaj in kako poezija postane na neki način boj za človeško dostojanstvo in da ima pesnjenje tudi to zmožnost, da človeka bodri v trenutkih težkih življenjskih odločitev in preizkušenj.

Vitomil Zupan: *Jutro*

Zategel, divji krik v megleni zori:
volk, človek ali vlak? Odmeva v polsnu,
se ponavlja v težki mori.
Telo se dviga.
Mesto zeva v prebujanju kašlja, stoka,
tramvaj škriplje, cvili in gode na ovinku.
Petelin besno poje – s samotnega balkona?
V nedeljo bo pečen. Ali ocvrt?
Zvonovi ko vsak dan. Sirena.
Koraki, loputanje vrat, besede,
vrabčje ponavljanje stare pesmice,
bližanje in odhajanje tramvaja,
zvenket posode,
oddaljen ženski glas.
Pred mano dan brez oblike,
eden teh dni v teh letih,
umazan dan,
ki ga poznam do zadnje pike.

2 Na primer v *Berilu 4: umetnost besede* (Pavlič 2010: 134–135) ali *Branja 4* (Ambrož 2020: 129) ali pa na spletu.

3 Za razliko od Jirousa, ki je iz zapora pretihotapil samo eno zbirko, je Zupan v zaporu napisal 25 pesniških zbirk (Simonović 2014: 70).

Ivan Martin Jirous⁴

Na Marijinega vnebovzetja dan
 mislim na tebe kako ti je
 in kaj otroci počnejo daleč stran

Moja ljubezen – upanje moje!
 Nič posebnega se ne dogaja
 samo zvečer morda
 kot včeraj na javor pri arkadah
 prileti pastiričica.

Pri interpretaciji obeh pesmi ugotavljamo eno glavnih značilnosti zaporniške poezije, in sicer tematizacijo nasprotij med prostorom zunaj, onkraj meja zapora, ki je jetniku nedostopen, in omejenim prostorom ječe. V Zupanovi pesmi je izrazito predstavljen zunanji prostor skozi personifikacijo in zvoke prebujajočega se mesta. Jirous pa prek spominov, ki sodijo med pogoste motive v zaporniški literaturi, poskuša priklicati svoj oddaljeni dom in družino. Karakterističen je tudi motiv ustavljenega časa, njegove negibnosti in monotonosti ponavljajočih se dni (»dan brez oblike« /VZ/, »nič posebnega se ne dogaja« /IMJ/). Še posebej so v Zupanovi pesmi poudarjeni glasovi živali (petje petelina, vrabčja pesem), ki pa so povezani s tesnobnim občutkom (zategel divji krik volka, »petelin besno poje«, vrabec samo ponavlja staro pesmico), medtem ko je za Jirousa prisotnost pastiričic pomemben dogodek, ki ga povleče iz zaporniškega brezčasa.⁵

Svet drobnih bitij v poeziji I. M. Jirousa

Ustvarjalnost I. M. Jirousa se je nepretrgano nadaljevala tudi po demokratični revoluciji na Češkoslovaškem leta 1989, ki je pomemben mejnik ne samo za družbeno-politični razvoj, temveč tudi za literarno zgodovino. Devetdeseta leta prejšnjega stoletja so bila namreč prvo zares svobodno desetletje po dolgem obdobju totalitarizma, zato so izhajale zbirke avtorjev različnih generacij, katerih javno nastopanje je bilo v prejšnjih obdobjih prepovedano. Prvič – obenem pa paradoksalno kot novosti – so bile objavljene zbirke iz štiridesetih in petdesetih let prejšnjega stoletja, izdajanje zbirk iz samizdata iz sedemdesetih

4 Prev. Nastasja Božič (Šnytová 2012: 410); v antologiji češke poezije druge polovice 20. stoletja so objavljeni prevodi desetih pesmi I. M. Jirousa (Šnytová 2012: 407–417).

5 Prim. pesem *Ura je odbila štiri* v e-antologiji.

let pa so spremljala novonastala besedila istih avtorjev in tako naprej. Čeprav je v takratnem založniškem razcvetu težko natančno poimenovati razvojne tendence sodobne češke poezije, je vendarle možno izluščiti določene oblike pesniških poetik, ki so se nadaljevale še v prvi dekadi 20. stoletja. Literarni zgodovinar in pesnik Petr Hruška je nakazal nekaj tipov različnih poetik tega desetletja: pesniki, osredotočeni na »neobičajni« vsakdanjik, katerih pesmi spominjajo na zapise oziroma posnetke vsakdanje resničnosti; pesniki duhovne orientacije, tako krščanske kot meditativne narave; avtorji močne pesniške imaginacije, ki se navezujejo na predvojno in povojno tradicijo nadrealizma; poetike, osredotočene na jezik, besedo in preučevanje njunih možnosti oziroma celo ustvarjanje novega pesniškega jezika; avtorji družbenokritičnih in (na nov način) angažiranih pesmi (Hruška 2008: 51–80).

Hruška upravičeno uvršča I. M. Jirousa v skupino avtorjev krščanske, spiritualne in meditativne narave ter poudarja njegovo izrazito pesniško stilizacijo, ki je bila prisotna že v njegovih prejšnjih zbirkah. Jirous je ostal avtentičen in si prizadeva, da bi čim bolj zmanjšal motečo distanco med avtorjevo usodo in lirskim subjektom, v svojo ustvarjalnost poskuša privleči resničnost svojega obstoja in tako posredno komunicira z bralcem. Razpet je med spokorno in blasfemično gesto, v istem duhu razvija svojo poetiko v večini zbirk⁶ (Hruška 2014: 69).

Stalnica njegove poetike so tudi živalski (in rastlinski) motivi, ki spadajo v zasebni prostor intime občutljivega in spokornega posameznika ter stojijo v nasprotju z drugo stilizacijo »bogokletnika, gostilniškega veseljaka, nasilneža, obupanca, hudomušnega ironika, upornika« (Trávníček 2000: 47). Če pogledamo samo naslove avtorjevih zbirk, ugotovimo, da ima žival prav posebno mesto v njegovi poetiki, spregledati pa ne moremo predvsem podgane in laboda. V naslovu zbirke se pojavi latinsko ime za podgano *Rattus norvegicus* (2004), leta 2008 je sledila zbirka *Leto podgane*. Osrednja ptica zanj ostaja labod (*Magorjevi labodji spevi*, 1986; *Ubijalec labodov*, 2001), ki je močno zaznamovana že v antični mitologiji, slovanski ali keltski tradiciji, v češkem prostoru pa je povezana z več literarnimi besedili (na primer srednjeveška *Záviševa pesem*, pri K. H. Máchi »spev mrtvega laboda«). V Jirousovi poeziji ga prepoznamo kot simbol lepote, čistoče, krhkosti, zvestobe, moči, pa tudi nečesa izjemnega, ekskluzivnega in izginjajočega, kar celo sami uničujemo (prim. pesem *Za Villiersa de l'Isle-Adam* v e-antologiji).

6 V obdobju med letoma 1989 in 2011 je izdal šest pesniških zbirk: *Magorjeva vanitas* (*Magorova vanitas*, 1999); *Ubijalec labodov* (*Ubiječ labutí*, 2001), *Rattus norvegicus* (2004), *Okujine* (*Okuje*, 2007), *Leto podgane* (*Rok krysy*, 2008), *Úloža* (2012); v zadnjih dveh zbirkah pa začenja prevladovati motiv smrti.

V pesmih imajo posebno vlogo majhne, skoraj neopazne in nepomembne živali, pogosto celo negativno zaznamovane, kot so podgana (tudi kot pomanjševalnica, »podganica«), pajek, polž, žuželka, muha, lubadar, polh, netopir, veverica. Pomembno vlogo imajo tudi ptice, poleg laboda se pojavi pestra paleta različnih ptic (ščinkavec, sraka, vrabec, čaplja, drozg, sokol in druge):

Priletite, ljubčki moji, ptice!
 Ne morem se več ukvarjati z ljudmi, vi to veste,
 priletite, upočasnili bom
 utrip svojih prstov
 na tipkovnici,
 upočasnili hitrost utripov,
 upočasnili bom hiter utrip svojega srca,
 omilil bom svojo manijo, ljubčki, moje ptice.⁷

Razvidna sta zaščitniški odnos in sočutje govorečega subjekta do še tako drobnih bitij, h katerim se ljubeznivo sklanja. Obenem skozi te podobe, ki jih je pogosto navdihnila podeželska narava, izraža občudovanje čudeža stvarstva. Samega sebe v domala frančiškanski skromnosti prav tako uvršča med majhna, drobna bitja (prim. pesem *Preslinjene odeje* v e-antologiji). V pesmih, kjer prevladujejo takšni motivi, so izraženi tudi metafizični strah, negotovost in subtilnost, ki so v popolnem nasprotju s pesmimi z blasfemično, ironično in izrazito družbenokritično tematiko. Ponavljanje besed in celih verzov poudarja vzklik in daje besedilu celo značaj molitvene prošnje. Življenje v tesni povezanosti z živalmi, predvsem pticami, in rastlinami je za avtorja način življenja v skupnosti ter poziv k izpolnjenemu, hkrati pa poetično reflektiranemu življenju.

Zaključek

V prispevku je z več vidikov predstavljena ustvarjalnost I. M. Jirousa kot predstavnika češke undergroundske poezije in hkrati kot originalen primer sodobne katoliške in duhovne poezije. Pozornost je namenjena tesni povezanosti med pesnikovim ustvarjalnim delom in življenjskimi izkušnjami, ki jih je zaznamovala zgodovinsko-politična situacija na Češkoslovaškem, zato je avtorjeva biografija predstavljena v kontekstu družbenega dogajanja. Namen

⁷ Odlomek pesmi *Spil bi še eno pivo* iz zbirke *Magorjeve ptice* (1987) v dobesečnem prevodu avtorice prispevka.

prispevka je bil tudi ponuditi možnosti, kako v srednješolski pouk vključiti delo z besedili književnosti, ki so v kurikulumih manj zastopane; zato predlagam vzporedno branje Jirousove zaporniške poezije z izbranimi pesmimi V. Zupana ter primerjavo življenjskih poti in izkušenj obeh izrazitih predstavnikov češke oziroma slovenske literature. Za poetiko I. M. Jirousa je značilen in v njej stalno prisoten motiv drobnih živali in ptic, ki soustvarja spiritualno in katoliško plast njegove poezije.

Viri

- JIROUS, Ivan Martin, 2001: *Ubiječ labutí*. Brno: Vetus Via.
 JIROUS, Ivan Martin, 2004: *Rattus norvegicus*. Brno: Vetus Via.
 JIROUS, Ivan Martin, 2006: *Magorovy labutí písně*. Praha: Torst.
 ZUPAN, Vitomil, 2006: *Pesmi iz zapora (1948–1954)*. Ljubljana: Designovak. Prva knjiga.

Literatura

- AMBROŽ, Darinka, KENDA, Jakob J. idr., 2020: *Branja 4: berilo in učbenik za 3. letnik gimnazij ter štiriletnih strokovnih šol*. Ljubljana: DZS. 126–129.
 CHROBÁK, Jakub, 2013: *Magorovy labutí písně*. Izobraževalni portal Moderní dějiny. <<https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/magorovy-labuti-pisne/>>.
 HRUŠKA, Petr, 2014: Poezie. Alena Fialová, Petr Hruška, Lenka Jungmannová (ur.): *Česká literatura první dekády let jedenadvacátého století v souvislostech a interpretacích*. Praha: Academia.
 HRUŠKA, Petr, MACHALA, Lubomír idr. (ur.), 2008: *Česká literatura devadesátých let dvacátého století v interpretacích*. Praha: Academia.
 MACHOVEC, Martin, 2007: Ivan Martin Jirous. Michal Příběh idr. (ur.): *Slovník české literatury*. <<http://www.slovníkceskeliteratury.cz/>>.
 PAVLIČ, Darja, PEZDIRC BARTOL, Mateja idr., 2010: *Umetnost besede: berilo 4: učbenik za slovenščino – književnost v 4. letniku gimnazij in štiriletnih strokovnih šol*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 129–135.
 PONIŽ, Denis, 1993: »Mene je zajelo celotno področje besede«. Poezija Vitomila Zupana. Aleš Berger (ur.): *Vitomil Zupan*. Ljubljana: Nova revija, zbirka Interpretacije. 76–86.
 REŽEK, Mateja, ANTOLIČIČ, Gregor, 2021: *Zgodovina 4: sodobnost: učbenik za zgodovino v 4. letniku gimnazij*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 80–88, 135–145, 212–239, 254–258, 318–322.
 SIMONOVIĆ, Ifigenija, 2014: Duh po človeku. Nela Malečkar (ur.): *Važno je priti na grič*. Ljubljana: Mladinska knjiga. 6–115.

- SUBIOTTO, Namita (ur.), 2022: *Človek živali in žival človeku v sodobni slovanski poeziji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete (e-viri). <<https://doi.org/10.4312/9789612971236>> in <<https://doi.org/10.4312/ZOJG2690>>.
- ŠNYTOVÁ, Jana (ur.), 2012: *Nesrečno srečni. Antologija češke poezije druge polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- ŠVEHLA, Marek, 2017: *Magor a jeho doba*. Praha: Torst.
- TRÁVNÍČEK, Jiří, 1996: Běsy a stesky kajícíkovy. *Poezie poslední možnosti*. Praha: Torst. 185–198.
- TRÁVNÍČEK, Jiří, 2000: Zklamaná Panenka Marie nade mnou tiše ztrácí slzy. *Proglas*. 11/1. 45–47.